

A leszakadás évtizedei?*

Bizonyosan sokan meglepődnek azon, hogy Tomka Béla könyve milyen karcosú ahhoz képest, hogy egy egész évszázad történetét fogja át. Különösen, mert összehasonlító perspektívából dolgozza fel Nyugat-Európa és Magyarország 20. századi gazdaságtörténetét. Csalódni fognak, akik arra számítanak, hogy adatsorok, táblázatok, képletek és kalkulások sokaságával szembesülnek. Noha Tomka munkája vitathatatlanul gazdaságtörténeti, ám egyúttal olvasóbarát is: laikusok számára is könnyen emészthető, megközelíthető. Adatait könnyen kezelhető módon csoportosítja, és az összefüggéseket is elbeszélve világítja meg. Ezzel egyébként olyan hagyományhoz igazodik, amelyet más tekintetben, főként módszertani szempontból, igencsak kritikusan kezel: az 1950-es években (újra)induló gazdaságtörténet-íráshoz.

Lehet, hogy ez kevésbé lényeges, de fontos megjegyezni, hogy az elődök felett gyakorolt kritika ellenére a munka semmiképpen sem kliometrikus mű. Úgy dolgozik, hogy a statisztikai adatokból nyert mutatószámokból kialakított indexek évszázados idősorait minimális matematikai-statisztikai elemzéssel veti össze. Fő újdonsága mégsem ez, hanem – a felhasznált mutatószámok mellett – az, amit a szerző hármass perspektívának nevez. A gazdasági növekedés bevett mérőszámai (a GDP, az egy főre jutó GDP, az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számolt GDP) mellett olyan problémákat is be szeretne mutatni, mint a fogyasztás alakulása és az életminőség, amelyek a közgazdaságtani vizsgálódásnak is csak az elmúlt néhány évtizedben váltak részévé. Tomkának ezzel az a célja, hogy túllép-

* TOMKA Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 306. p.

jen a túlságosan is a növekedésre koncentráló hagyományos megközelítésen, mivel az csak korlátozottan képes megragadni egy társadalom változásait. A gazdasági növekedés és az egy főre jutó GDP csak mechanikusan tekinthető az egyéni jólét mutatószámának. Legalább ilyen fontos, hogy miként alakul az egyéni és a háztartási fogyasztás (az élelmiszerek arányától a tartós fogyasztási cikkek elterjedésének sebességéig és idejéig), valamint az életminőség, amelynek jelentősége és tartalma az előző két aspektuson is túlmutat. Ide tartozik a szabadidő és a munkaidő aránya, vagy éppen az egészségesen és betegen töltött időé is.

Lényegében a hármas perspektíva bemutatása az első fejezet feladata. Tomka reméli, hogy ezek egyidejű és egymásra vonatkoztatott használatával többet képes nyújtani, mint a három mutatószám alapján külön-külön elvégzett összehasonlítással. A kötet másik célja Magyarország és Nyugat-Európa megbízható és széles körű összehasonlítása. Szakít azzal, hogy Magyarországot egy egységes Kelet- vagy Közép-Európa részeként előbb szomszédaival hasonlítsa össze (ez a korábbi irodalmat illető kritikájának egyik pontja); ehelyett a fejlett régióként meghatározott Nyugat – amelyet a szerző szűk értelemben vesz, a déli perifériáról ugyanis csak Olaszországot foglalja magában – és a mai országterületen értelmezett Magyarország jelentik az összevetés két pólusát. Ezen belül azonban Tomka kiemelt jelentőséget tulajdonít a Nyugat-Európán belüli konvergencia vagy divergencia jelenségének: a magyarországi folyamatokat kiemelten ennek tükrében mutatja be. Azt reméli, hogy az új – a térség többi államát nélkülöző – összehasonlítás és a fejlett országok belső dinamikája fényében Magyarország 20. századi fejlődéséről is többet tudhatunk meg.

Ennek érdekében külön-külön fejezetekben tárgyalja a három problémakört: először a GDP változását, majd a fogyasztást és végül az életminőséget. Mindhárom alkalommal előbb Nyugat-Európa trendjeit tekinti át, majd Magyarországot, és végül sort kerít az összehasonlításra is. Ezt követően egy külön fejezetben veti fel a kérdést, hogy az általa bemutatott folyamatok tükrében mi határozhatja meg leginkább a fejlődést és a konvergenciát vagy divergenciát.

A sikeres összehasonlításhoz azonban először meg kell találnia a megfelelő mutatószámokat is, ami újfent alkalmat ad a korábbi szakirodalom kritikájára. Mint felhívja rá a figyelmet, a GDP eleve viszonylag fiatal mutatószám; a két világháború között ilyen jellegű számításokat

nem végeztek. Akkor a kibocsátás változására vonatkozó becslések elsősorban a termelést vették figyelembe, míg a bruttó hazai termék a közösségi fogyasztást és felhalmozást, a szolgáltatásokat stb. is tartalmazza. Noha léteznek becslések és számítások az elmúlt évszázadok kibocsátására, ezeket kritikusan kell kezelni. Különösen a korábbi magyar szakirodalomban előszeretettel hivatkozott Paul Bairoch-féle számításokat, amelyek módszertanáról maga Bairoch sem adott használható felvilágosítást. Tomka mindenestre Angus Maddison idősorait használja, ebből számítja ki a vásárlóerő-paritáson kalkulált egy főre jutó GDP-értékeket. Az aszimmetrikus összehasonlításhoz pedig a standardizált magyar adatot használja, vagyis azt veszi figyelembe, hogy egy adott évben a magyar adat milyen távol volt a nyugat-európai országok adatainak szórásától (praktikusan: a legalacsonyabb egy főre jutó GDP-jű nyugat-európai ország értéke hányszorosa volt a megfelelő magyar értéknek). A felzárkózást vagy távolodást tehát nem az átlaghoz méri, inkább azt a kérdést teszi fel, milyen messze volt Magyarország a leggyengébben teljesítő nyugat-európai országtól. Ez persze arra is lehetőséget ad, hogy a Nyugat-Európán belüli konvergencia vagy divergencia folyamataival is összevesse a magyar fejlődést.

Nem könnyen találunk megfelelő mutatókat a fogyasztás változására sem. Bár az egy főre jutó GDP változásával a fogyasztás változása szoros kapcsolatban van, ez a mutató mégis csak korrekciókkal alkalmazható. A GDP felhasználása (a beruházások aránya) nyilvánvalóan befolyásolja a fogyasztásra fordítható hányadot, míg a külső tőkeáramlások révén akár a GDP-n belüli fogyasztási hányadot meghaladó fogyasztásra is lehetőség nyílhat. Emellett az egész 20. századra jellemző a közösségi fogyasztás arányának a növekedése, ami szintén az egyéni fogyasztás GDP-n belüli súlyát csökkenti. Ezzel együtt a GDP-adatból kiindulva, a fogyasztás szerkezetét bemutatva és az egyes tartós fogyasztási cikkek (például gépkocsi, rádió-, televíziókészülék) elterjedtségének adatait is bevonva elemzi a változásokat.

Végül az életminőség mutatójaként jobb híján az ENSZ emberifejlettség-indexét (HDI) veszi alapul, noha annak komponensei (egy főre jutó GDP, iskolázottság és várható élettartam) nem képesek érzékeltetni az egyes országok közötti minőségi különbségeket, és a súlyozás túlzott jelentőséget ad némelyiknek. Így aztán külön is bemutatja a születéskor várható élettartam alapján a 20. századi változásokat, mondván: ez a

legmegfelelőbb összehasonlító mutató az életminőségre, hiszen egyetlen adatba sűríti össze a század változásainak a hatásait a javuló közegészségügytől a növekvő szabadidőn keresztül a változó fogyasztási szokásokig.

Mindezt természetesen a 20. századi történelem egyes szakaszaival is összeveti. Tomka amellet érvel, hogy Nyugat-Európa fejlődése szempontjából a hagyományos korszakolás használható, amely a két világháborúra fókuszál, Magyarország estében viszont az első világháború nem jelentett akkora törést, mint korábban gondolták, és a második világháború helyett a negyvenes évek vége, az államszocialista rendszerek kiépülése az igazi töréspont. Ez sokkal fontosabb, mint akár a háború vége, akár a gazdaságtörténetben és a közgazdaságtanban nagyobb szerepet játszó első olajválság és a hetvenes évek. Végül mindhárom problémakör tekintetében immár egy közös fejezetben, külön szakaszként vizsgálja az 1990 és 2008 közötti időszakot.

Tomka Béla legfontosabb megállapítása mindhárom általa vizsgált területen az, hogy Nyugat-Európában a 20. század elsősorban a konvergencia évszázada. Bár az egyes országok helye az egy főre jutó GDP rangsorában változik (például Nagy-Britannia hátrább kerül, Finnország előrébb), összességében közelebb jutnak egymáshoz. A kibocsátás növekedése mellett figyelemre méltó a fogyasztás szerkezetében bekövetkezett változás, az élelmiszerek, az ital és a dohány arányának csökkenése, a lakásra, közlekedésre és kommunikációra fordított kiadások arányának növekedése, a tartós fogyasztási cikkek birtoklásának elterjedése és minőségük emelkedése. Ehhez járult még a fogyasztási lehetőségek bővülésével egyre kiterjedtebb fogyasztói autonómia, amelyre a fogyasztói társadalom épülhetett. Úgy tűnik, hogy a fogyasztás a fent említett korlátokkal együtt is lényegében az egy főre jutó GDP-hez hasonló, évszázados távlatban egyértelműen emelkedő változáson ment keresztül. Ezzel szemben az életminőség lassabban nőtt, bizonyos mutatói egyes országok esetén az 1970-es évektől már inkább stagnáltak. Az emberi fejlettségi index alapján a nyugat-európai országok zöme folyamatosan a legfejlettebbek közé tartozott, ennek megfelelően fejlődésük üteme ezen a téren egy idő után le is lassult.

Ami Magyarországot illeti, Tomka két fontos megállapítást tesz, amelyek szintén mindhárom vizsgált területre érvényesek. Egyfelől úgy értékeli, hogy a legújabb GDP-számítások alapján a dualizmus korának gazdasági

fejlődése nem volt sokkal dinamikusabb a két világháború közti korszakénál. Az egy főre jutó magyar GDP sztenderdizált mutatója 1890-ben állt a legközelebb Nyugat-Európához, majd távolodni kezdett tőle. A két világháború között a távolság előbb csökkent, a világválság idején nőtt, de a kilábalás nyomán Magyarország éppen 1939-ben került legközelebb Nyugat-Európához az egész vizsgált időszakban. Ennek megfelelően – és ez a másik fontos megállapítása – 1945 után Magyarország egyre inkább leszakadt. Ezen nem változtatott sem az erőtetett iparosítás, sem a gazdasági reformok politikája. Mindez különösen annak tükrében sokatmondó, hogy az államszocialista időszakban végig rendkívül magas volt a felhalmozás és a beruházás aránya. Végül a rendszerváltás sokkja után csak az 1990-es évek közepétől történt ismét felzárkózás, amely 2008-ig tartott. (A szerző lényegében nem foglalkozik a 2008-as válsággal és hatásaival.)

Hasonló folyamatok zajlottak le a fogyasztás és az életminőség terén. Bár Magyarországot önmagában vizsgálva fejlődés látszik, a változás (az élelmiszerek csökkenő részaránya, a tartós fogyasztási cikkek terjedése, a növekvő szabadidő stb.) nem volt elég gyors ahhoz, hogy a Nyugattól való távolság ne nőjön a fogyasztás szerkezetében, mennyiségében és minőségében (például az 1960-as magyarországi fogyasztásszerkezet az 1930-as évek olasz, az 1990-es pedig az 1960-as francia fogyasztásszerkezetéhez állt közel). A minőségi problémák, a hiányjelenségek miatt fogyasztói szocializmusról sem beszélhetünk. Még ennél is rosszabb képet ad a szerző az életminőség változásáról. Már az emberi fejlettségi index egyébként folyamatosan javuló mutatója sem közelít olyan mértékben a nyugat-európaihoz, mint lehetne. A várható élettartam mutatója pedig még ennél is rosszabb, hiszen növekedése a férfiak esetében az 1970-es években nem egyszerűen megállt, hanem visszajára is fordult, és a nők esetében is csupán stagnált. Csak az 1990-es évek végétől kezdett ismét növekedni, és így Magyarország újra közelebb került a Nyugathoz.

Amíg a folyamatokról sokat, addig a változások, a közeledés és a távolodás okairól kevesebbet tudunk meg. Ennek részben módszertani okai vannak. A hosszú távú, aggregált mutatókra épülő adatsorok használata kiküszöböli a korábbi gazdaságtörténeti munkákban gyakori megoldást, hogy egy-egy gazdaságpolitikai lépés vagy változás hatásait keresik; cserébe viszont az egyes trendfordulók okaiként is elsősorban az általános gazdasági környezet és általános tényezők kerülnek előtérbe.

Mivel Tomka adatai szerint sem a beruházás vezérelte Rákosi-, sem a fogyasztásnak nagyobb teret engedő Kádár-korszakban nem észlelhető konvergencia, és az 1968-as reformok sem vezettek nagyobb növekedéshez (viszont a rendszerváltást követően igen), a legfőbb tényezőnek maga a gazdaság típusa tűnik: a nyitottabb, a Nyugat-Európához kapcsolódó periódusokban felzárkózás, de legalábbis állandó távolság jellemzi Magyarországot. A tervgazdálkodás, az állami szabályozás és a bürokratikus koordináció viszont eltávolítja a legfejlettebb európai gazdaságoktól.

A szerző, amikor számba vette a gazdaságpolitika változásait, talán nagyobb figyelmet fordíthatott volna egy rövid periódusra: az 1930-as évekre. A kötött devizagazdálkodás, a részben kontingentált, kétoldali megállapodásokra alapozott, esetenként kliringelszámolásban zajló külkereskedelem, majd a háború közeledtével, illetve a háború alatt az állami beavatkozás szélesebb körre való kiterjesztése tükrében kifejezetten érdekes, hogy éppen akkor – egy, a korábbinál zártabb korszakban – került Magyarország a legközelebb a Nyugathoz (amely akkor maga sem a teljesen nyitott gazdaságok világa volt). Ebből következik egy másik, a kötetben nem érintett kérdés is: egyes államok fejlődésének a fenntarthatósága. A kötetben már nem tárgyalt 2008-as válság és a rákövetkező recesszió és lassú kilábalás kapcsán felvethető: vajon a megelőző időszak pozitív fejleményei milyen mértékben voltak a válsághoz vezető folyamatok következményei? Mennyiben lettek volna fenntarthatók? Ennek fényében talán a rendszerváltás utáni, kifejezetten sikeresnek értékelt időszak is más színben tűnhetne fel. De ugyanez felvethető a harmincas évekkal kapcsolatban is: ha a felzárkózás akkor részben egy katonai felkészülést szolgáló beruházási programon és egy nagyhatalom háborús készülődéséből származó növekvő külső keresleten alapult, akkor tekinthető-e ez a trendszerű növekedésnek, vagy attól mesterségesen eltérített, következésképp törekeny és nem feltétlenül fenntartható folyamatnak érdemes látnunk?

Ugyancsak felmerül az a kérdés: nem lenne-e árnyaltabb a kép a 20. századi változásokról, ha az aggregált adatokat különböző szempontok, például társadalmi rétegek szerint felbontva is szemügyre vennénk, és így a gazdaságtörténet mellett a társadalomtörténet következtetéseit is integrálnánk? Példa lehet erre a fogyasztás alakulása, amelynek kapcsán a fogyasztás lehetőségeit tekintve Tomka erős kontrasztot mutat ki a század

első és második fele között. Értékelése szerint a két világháború között létezett fogyasztói autonómia, míg a szocializmus idején – a hiány és a fekete piac miatt – nem. Intézményes szempontból ez a következtetés nehezen vitatható, csak hogy felmerül az is: amennyiben a javakhoz való hozzáférés intézményes korlátai csökkentik a fogyasztói autonómiát, akkor a nem intézményes korlátoknak is ezt kell tenniük. A korlátozott pénzügyi erőforrásokkal rendelkező háztartások akkor sem tudnak hozzájutni minden fogyasztási cikkhez, ha ennek intézményes korlátok nem állnak az útjába, ezért formális fogyasztói autonómiájuk nagyra tűnik. De tudjuk, hogy az anyagi erőforrások nem egyenlően oszlanak el egy társadalomban: a szegényebb háztartások fogyasztási lehetősége korlátozott, fogyasztási szerkezete eltér a jobb helyzetben lévőkétől. Részben ezen alapul az alacsonyabb jövedelműek magasabb fogyasztási határhajlandósága. Elképzelhető, hogy a két világháború között sem beszélhetünk általános fogyasztói autonómiáról, noha ennek okai és részben strukturális következményei is eltérők lehettek mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszak viszonylatában.

Ez a lehetőség azért sem lényegtelen, mert Tomka kötete a maga visszafogott módján a 20. századi magyar történelem alapkérdéseiről folyó vitához is hozzászól. Ennek egyik leglényegesebb kérdése a Horthy-korszak és a Kádár-korszak teljesítményének értékelése. Ebben az összefüggésben szemlélve Tomka igen kritikus képet ad Magyarország 20. századi modernizációjáról, különösen a század második felében. Önmagához viszonyítva ugyan előrébb jutott az ország, de ez egy idő után kifejezetten nagy áldozattal járt az életminőséget tekintve és ez sem volt elég ahhoz, hogy megálljon a leszakadás a Nyugattól. A tervgazdálkodás még olyan mértékben sem tudta mozgósítani az erőforrásokat, mint a második világháborút megelőző korszak gazdálkodása (ezt legjobban talán a döbbenetes magas felhalmozási ráta mellett is krónikusan alacsony növekedés jelzi), a növekvő fogyasztást pedig csak eladósodással tudta fedezni. Ha következtetéseit szándékosan provokatív tézissé alakítjuk – a 20. századi Magyarország a Horthy-korszakban került a legközelebb a Nyugathoz –, világos, hogy ezek hosszú időre kihívást jelenthetnek a gazdaság, a társadalom- és a művelődéstörténet kutatóinak.

(Egry Gábor)